

OBJELODANJENI PRINOSI PROUČAVANJU FILOZOFSKE BAŠTINE S RUBNOGA NARODNOG PODRUČJA PODUNAVLJA

ANTE SEKULIĆ

Zagreb

UDK 94

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 28. 6. 2005.

1. *Pristupne misli:*

U svečarskom raspoloženju u prigodi 30. obljetnice časopisa *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* prikladno je upozoriti na baštinu koja je nastala i stvarana na području između Dunava i Tise, od Budima do Petrovaradina tijekom XVII. stoljeća pa do naših dana. Područje koje imenujemo Bačkom povijesno je tlo na kojemu živi hrvatski puk niz stoljeća kao starosjedilačka narodna hrvatska skupina. Nije narod imao nikakve vojvode (odakle Vojvodina?) nego svoju zemlju, vlastite župane, plemiće, posjednike; svoje njive i vinograde, svoje salaše i kolibe.

Predvodničku ulogu u povijesnom hodu bačkih Hrvata imali su duhovnici, najprije redovnici franjevci, a zatim svećenstvo. Franjevci Bosne Srebrenice imali su brojne samostane u kojima su tijekom povijesnih stoljeća bila razna učilišta ustanovljena prvenstveno za izobrazbu budućih svećenika. No samostanska učilišta bila su također i rasadišta filozofskoga i znanstvenog rada među našim pukom. Ne upuštajući se u raščlambu povijesne činjenice da su se franjevci skrbili za vjerski, duhovni život svega žiteljstva u Bačkoj, treba upozoriti da su franjevci bili također predvoditelji raznih doselidaba većih ili manjih skupina iz ugroženih krajeva (Bosne, Hercegovine, Dalmatinske zagore). Poznata je također činjenica da slavenski/hrvatski svijet nije bježao sa svojih bačkih ognjišta ni pred pogibeljima osvajača (poglavito Turaka). Pomaci koji se spominju u XVII. stoljeću nisu bili u znaku napuštanja zemlje, nego sklonidba pred neposrednom olujom.

1.1. U želji da se utvrdi i sačuva povijesna istina o prosvjetnom i kulturnom životu podunavskih Hrvata između Dunava i Tise, od Budima do Fruške gore, potrebno je sačuvati podatke o visokim filozofskim učilištima koja

su vodili hrvatski pisci i mislioci uglavnom pripadnici redodržave Bosne Srebrene, a nakon 1758. god. Kapistranske.

Nakon stoljeća i pol turske uprave u Podunavlju počela je vojna za oslobođenje od Turaka god. 1683. Poticajna je bila neuspješna turska opsada Beča, jer je zatim austrijska vojska postupno potiskivala turske jedinice sa svoga područja, poglavito iz Ugarske. Naličje vojnih razaranja u to doba bilo je posvuda očito: zemlja je osiromašila, gradovi, naselja i utvrde bili su oštećeni ili porušeni, smanjen je bio opseg prometa i trgovine. Dio pak muslimanskog žiteljstva povukao se s Turcima, a s austrijskom vojskom na povlačenju s vojnih pohoda prispjeli su u Podunavlje žitelji iz Srbije oko 1690.¹ god. i nove skupine iz Hrvatske i Bosne oko 1680. god.²

Nakon karlovačkog mira (1699) u svojevrsnom obnovljenom životu najprije su nositelji prosvjetnoga i duhovnog života među tamošnjim podunavskim Hrvatima bili franjevci Bosne Srebrene, redodržave koja se prostirala na području triju država: Habsburške Carevine, Turske i Venecije. Postupno su obnovljeni samostani i život u njima³, ali nijednoj od spomenutih država nije odgovaralo što crkvena uprava i svećenstvo na njenom području djeluje prema uputama i rasporedu iz druge zemlje. Slijedilo je doskora upletanje državnih, svjetovnih vlasti u život drevne franjevačke redodržave. Došlo je do diobe: prvi su se od »majke provincije« odijelili (1735) dalmatinski samostani i osnovali su *Provinciju Sv. Kaja* (zatim nazvanu *Presv. Otkupitelja*), a god. 1758. samostani u zemljopisnoj Bosni ostali su do danas *Bosna Srebrena*, dok su redovničke kuće u Habsburškoj Carevini ustrojile novu redodržavu sv. Ivana Kapistranskog.⁴ Potonjoj, provinciji *Kapistranskoj*, pripadali su samostani o kojima je spomen u ovome radu: Bač, Baja, Budim, Petrovaradin i Sombor.⁵

¹ Selidbe Srba u Podunavlje zabilježene su u povijesnim priručnicima, poglavito ona pod Arsenijem Čarnojevićem krajem 17. stoljeća. O Srbima pak u Podunavlju postoji obilna literatura, pa spominjem samo neke knjige: J. D. Popović, *Vojvodina*, Beograd, 1925; *Vojvodina, Znamenitosti i lepote*, Beograd, 1968. (skupina pisaca); *Vojvodina, I i II*, Novi Sad, 1938. (zbornik radova) i dr.

² O starom žiteljstvu i novim hrvatskim seobama u Podunavlje pisali su: Ivan Antunović, Jovan Erdeljanović, Petar Pekić, Dominik Mandić, Ante Sekulić, Ivan Kujundžić, Matija Evetović i dr.

³ Odluka o obnovi samostana utvrđena je pismom vrhovnog poglavara franjevačkog reda fra Mateja a, S. Stefano, 5. rujna 1699. Usp. A. Sekulić, *Drevni Bač*, 51; J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar, 1927.

⁴ O diobama Bosne Srebrene usp. E. Pavich, *Ramus viridantis olivae* (...), Budae, 17; A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, Zagrabiae, 1875; S. Zlatović, *Franjovci Države prisv. Otkupitelja* (...), Zagreb, 1888; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim, 1968; zatim u djelima J. Jelenića, F. Lastrića, E. Fermendžina i dr.

⁵ Filozofsko učilište bilo je u Kaloči. Otvorio ga je *Gabrijel Herman Patačić*, nadbiskup bačko-kaločki župan Bačke županije (1733) za izobrazbu biskupijskog svećenstva. No u tom učilištu

U prekosavskim i podunavskim područjima trebalo je da franjevci krče put vlastitoj izobrazbi podmlatka, budućih dušobrižnika na širokom prostoru među svojim sunarodnjacima. Trebalo je otvoriti vlastite srednje i visoke škole, a to je značilo početi od ničega i ustrajno raditi oko kvantitativnoga i kvalitativnog razvitka školstva. Zato je presudna godina karlovačkog mira, jer je tada (18. lipnja 1699) na kapitolu u Velikoj izabran za provincijala *Franjo Travničanin* (1699–1702)⁶, kojega Franjo Emanuel Hoško drži »začetnikom« organiziranih napora u podizanju škola (...).⁷

1.2. Međutim, u promatranju razvitka i rada filozofskih učilišta treba imati na umu da su na njih, kao i na redovničko školstvo uopće, utjecala tri čimbenika: opće školsko zakonodavstvo franjevačkog reda, vlastiti zakoni i uredbe svake provincije i opće uredbe i odredbe državnih školskih vlasti. To vrijedi također za školstvo Bosne Srebrene, a zatim i Kapistranske.

Već sredinom XVIII. stoljeća državna vlast učinila je prvi zahvat u školski sustav filozofskih i bogoslovnih škola na poticaj caričina liječnika i prosvjetitelja Gerarda van Switena. Značajan je u tom smislu dekret Marije Tezije (1752). Carica je zatim odobrila (4. listopada 1774) novi nastavni nacrt, a ugarski prvostolnik Josip de Batthyány preuzeo ga je za bogoslovske škole u Ugarskoj. Novi pak školski sustav izglasan je 22. kolovoza 1777. i poznat je pod nazivom *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et Provinciis eidem adnexis*.

Teškoće koje su nicale u prilagodbi filozofskih učilišta novim uredbama i sustavu jedva su u nekim zavodima umanjene, a slijedio je drugi udarac: jozefinizam koji je općenito u mnogome izmijenio život u Habsburškoj Carevini. Bio je to osobiti oblik prosvjetiteljstva u austrijskim zemljama kojim se htjelo s pomoću školstva osigurati utjecaj države u odgoju općenito. Pokušaj prilagodbe takvim zahtjevima nije dugo trajao, jer došlo je do zatvaranja filozofskih škola u Podunavlju (9. kolovoza 1783).⁸

Treba pripomenuti da je austrijska vladarska kuća Habsburg prihvaćala i podržavala *febronijanizam* (Nikolaus von Hontheim (1701–1790) pseu-

---

nije bilo hrvatskih predavača (osim na početku franjevac). U Subotici je također bilo filozofsko učilište, ali samostan nije pripadao Kapistranskoj provinciji, a osim *fra Jese Kujundžića*, krajem XIX. stoljeća nije bilo predavača Hrvata.

⁶ Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj (AFSM), *Liber archivalis*, 17; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim, 1968, 208–211.

⁷ Franjo Emanuel Hoško, *Dvije osječke visoke škole u 18. stoljeću*, »Kačić«, VIII/1976, 140. – Pisac je naknadno skupio svoje radove o franjevačkim učilištima te ih objelodanio u tri knjige između g. 2003 i 2004. ali bez literature i novijih podataka.

⁸ Usp. *Isto djelo*, »Kačić«, X (1978), 158–159.

donim *Febronius*) i provodila svoju vjersku politiku u skladu s takvim promišljanjem (isticanje prava narodnim/nacionalnim biskupstvima, protiv djelovanja papinskih izaslanika/nuncija). Prosvjetiteljstvo koje se obično na području Habsburškog Carstva naziva *jozefinizmom* prešlo je, međutim, granice spomenutog Carstva. Poznato je po sekularizaciji redovničkih zajednica i njihovih posjeda; Josip II. je (1781) izravno udario protiv strogih kontemplativnih crkvenih redova držeći ih dokonom čeljadi (karmelićani, kartuzijanci, pavlini) pa ih je ukinuo, a benediktinci su mogli postojati, ali su upućeni baviti se »korisnim« poslovima. Redovnički posjedi oduzeti su i uključeni u *Opću vjersku riznicu* iz koje je trebalo osiguravati gradnju crkava i skrbiti se za župnike (poglavito u novim župama). Josip II. borio se protiv praznovjerja, nastojao je otvoriti i ustrojiti opća sjemeništa u kojima se trebao odgajati budući »prosvijećeni« kler.⁹

Smrt Josipa II. (1790) opet je izmijenila način rada obnovljenih filozofskih učilišta. U XIX. stoljeću, poglavito nakon 1848. god., izmijenili su se društveni odnosi, a od negdašnje Ugarske razvila se Mađarska s istaknutim načinima nesnošljivosti prema nemadžarskim ustanovama, društvima i raspoloženjima. Hrvatskih predavača filozofije veoma je malo, nema među njima istaknutijih mislilaca i pisaca.

Čini se da je najbogatija i najsadržajnija filozofska baština hrvatskih podunavskih pisaca stvorena tijekom XVIII. stoljeća u mjestima koja su bila ne samo najbrojnija našim pučanstvom nego su također bila kulturna žarišta. Učeni redovnici nisu bili samo predavači filozofskih kolegija nego također i odgajatelji, pisci i kulturni poslenici koji su pridonosili svoj obol našoj uljudenosti općenito, znanosti i književnosti posebice.

2.1. U popisu naselja u kojima su bila visoka hrvatska učilišta u Podunavlju, na području između dvije velike rijeke nisu spomenuta sva ona u kojima su predavali naši lektori. Bila su to često povremena učilišta u kojima su slušači i predavači boravili kraće vrijeme, kao primjerice u Aradu, Beogradu, Temišvaru i drugdje. Treba, naime, imati na umu da su privremenu selidbu često uvjetovale društvene i kulturne prilike, budući da su franjevci živjeli s pukom koji je brojnim vojnim pohodima i nemirima bio osiromašen, na području tri često neprijateljske države, a k tomu bez jačih i značajnijih školskih tradicija, posebice u Podunavlju. Filozofska učilišta bila su uglavnom u većim samostanima i u gradovima koji su bili oblasna sjedišta i sjecišta prometnica, što potvrđuju povijesni podaci o njima.

⁹ Usp. Ernst Cassirer, *Die Philosophie der Aufklärung*. Tübingen, 1932.

2.2. *Bač* (Bach, Batsch, Bács), tisućgodišnji je grad u pokrajini koja je po njemu dobila naziv Bačka.¹⁰ Već 535. godine spominje car Justinijan biskupiju u Baču,¹¹ a 873. god. zabilježen je Bač u Salzburškom ljetopisu kao tvrđava.¹² God. 1092. ugarski kralj Ladislav I. podiže (ili obnavlja) Bačku nadbiskupiju.¹³ U gradu su boravili ugarski kraljevi (Geza II, Andrija III. i dr.) i grčki car Emanuel (1164).¹⁴ Prva bilješka o templarskom samostanu u Baču je iz 1169. god., a i današnji zvonik je iz onoga doba.¹⁵ Franjevci su preuzeli bački samostan oko 1300. god. nakon što je ukinut red templara. Karlo Robert predao je tada samostan franjevcima.¹⁶ Samostan u svojoj povijesti nije bio izlučen od opće djelatnosti franjevac na bačkim ravnicama i općenito u Ugarskoj.¹⁷ Treba upozoriti na to da redovnici nisu bili doseljenici nakon turske uprave ni u Ugarskoj, a također ni u Bačkoj, niti u Baču. Slažu se pisci da su »imena redovnika slavenska«,¹⁸ nazivi naselja i sela također su slavenski, a područje redovničke djelatnosti bilo je široko: bačka i kaločka nadbiskupija, zatim sve do Budima, na istoku preko Banata, Vlaške do Besarabije.¹⁹

U ljetopisnim knjigama samostana u Baču spominje se filozofsko učilište od 1731. do 1733. i od 1839. do 1842.²⁰ Profesorij (svojevrсни pripravnici) bio je međutim od 1714. do 1717.²¹ Ugarski zemljopisac Matthias Bel bilježi o Baču da je to bio otmjen grad, pun lijepih građevina, ali je za

¹⁰ O Baču usp. literaturu: Stephanus Katona, *Historia metropolitanae Eccl. Colocensis, I*, Colocae, 1800, 96–97; *Brevis memoria provinciae Capistranae (...)*, Budae, 1857, 62; János Evertovics (Ivan Evetović), *Részletek Bács múltjából a XVIII. századból*. Évkönyv, XIX évf., 1904, str. 6–14; Mladen Barbarić, *Báč – crtica za njegovu povijest*, Beograd, 1936; Albe Šokčić, *Nekoliko crtica iz povijesti Bača*, Klasje naših ravni, I (1935), 2, 108–111; Steph. Blasković (Stjepan Blašković), *Batsch*, Freilassing, 1965; Ante Sekulić, *Drevni Bač*, Split, 1978. (u knjizi je zabilježena sva literatura).

¹¹ Menyhért Érdújhelyi, *A római katolikus Egyház, Bács-Bodrog monográfiája, II*, Sombor, 1896, 146–152; A. Sekulić, *nav. dj.*, 17.

¹² A. Sekulić, *nav. dj.*, 19.

¹³ *Isto djelo*, 21 (bilješke).

¹⁴ Gyula Dudaš, *A honfoglalástól a mohácsi vészig, Bács-Bodrog monográfiája, I*, Sombor, 1896, 81–82.

¹⁵ A. Sekulić, *nav. dj.*, 35. (Templari su ukinuti na saboru u Vienni 1. listopada 1311).

¹⁶ *Ondje*.

¹⁷ *Isto djelo*, 45.

¹⁸ *Ondje*. – E. Pavich, *Ramus viridantis olivae (...)*, 35–46.

¹⁹ *Ista djela*.

²⁰ A. Sekulić, *nav. dj.*, 61.

²¹ *Ondje*.

turskih ratova razoren i pripominje: »Nunc oppidi nomen sustinet, quod plurosque Illyrois alit...«.²²

2.3. *Baja* – grad na sjeverozapadu negdašnje Bačke županije, na Dunavu gdje se rječica Šugavica odvaja od velike rijeke. Nekoć je grad imao devet četvrti među kojima su pojedine imale hrvatske nazive Pisak, Mali Čavolj, Sveti Ivan i dr. Uz grad su bila hrvatska naselja Vancaga, Mateović, a nedaleko od njih su i Čavolj, Baškut (Vaskút), Jankovac i dr. U doba Karla Velikog naziv naselja bio je Francovilla, a u spisima se spominje kao Waya, Way, Baja.²³

Ugarski kralj Matija prešao je na Duhove 1463. god. rijeku Dunav kod Baje kad je krenuo u pomoć bosanskom gospodaru Tomaševiću. Godine 1526. nekoliko dana nakon mohačke bitke ušli su Turci u Baju²⁴. Poznati turski putopisac Evlija Čelebi sačuvao je u svome djelu opis Baje u ono doba: »To je utvrđen grad s dvostrukim bedemima... To je četverokutni gradić s dvostrukim zidovima i četverokutnom osnovicom ... Ima dvije kapije, jedna je kapija Skela iskrenuta zapadu, a druga je Velika kapija i okrenuta je jugoistoku i vodi u Sombor«.²⁵ Krajem 18. stoljeća ugarski pisci nazivaju Baju – Malom Peštom, jer se izgledom i bogatstvom natječe s uglednim gradovima negdašnje Ugarske.²⁶

Među gospodarima Baje spominje se obitelj Czobor. Posljednji iz te obitelji Josip Czobor dao je grad u zalog (1741), pa su zatim Baju uključili u svoje posjede obitelji Grašalković, Horvat, Zichy, Ferraris i dr. Veliki požar 1. svibnja 1840. strahovito je uništio grad, a oganj je bio golem i vidio se iz Gare i Baškuta.²⁷

Tipičan ravničarski grad, smješten uz veliku rijeku, Baja je za hrvatski živalj bila središte kamo su odlazili iz svojih okolnih sela (Gara, Čavolj, Van-

²² Matthias Bel, *Compendium Hungariae geographicum, II, Cassoviae, 1779, 120–121*: »Bács, urbs elegans, antehac populosa, immo ec aedificiis nobilis, pari infortunio, Turcarum bellis, quod saepius querimur, evastata. Nunc oppidi nomen sustinet, quod plurosque Illyrios alit, colocensis archiepiscopi dominio subiecta«.

²³ O Baji usp. djela: S. Katona, *Historia metropolitanae Ecclesiae Colocensis, I, Colocae, 1800, 93–94*; János Everovics (Ivan Evetović), *Képek Baja város multjából*, Baja, 1901; Isti, *Crkva sv. Antuna i franjevački samostan u Baji, Subotička Danica za 1897, 21–24*; Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo, 1979, 528–529; *Brevis memoria provinciae Capistranae (...)* Budae, 1857, 65; J. M. Korabinsky, *Geographisch-historisches Lexikon von Ungarn*, Požun, 1789, I, 25; *Bács-Bodrog vármegye, I*, Budapest, 1909, 292–306. i dr.

²⁴ *Bács-Bodrog vármegye, I, 292.*

²⁵ E. Čelebi, *nav. dj.*, 528–529. Opsežnije o Baji usp. u poglavlju o naseljima.

²⁶ J. M. Korabinsky, *nav. dj.*, I, 25.

²⁷ *Bács-Bodrog vármegye, I, 294.*

caga, Mateović i dr.). Iz Baje su pak franjevci obavljali dušobrižničku službu za sve vjernike.²⁸ U Baji nije do 1732. god. bilo druge župe osim franjevačke, hrvatske.²⁹ U gradu su franjevci otvorili svoje škole, a filozofsko učilište bilo je do god. 1918. Nakon prvoga svjetskog rata (1918) bila je najprije Baja u sklopu nove južnoslavenske države, ali je Trijanonskim mirom opet ostala (s nizom hrvatskih naselja) u Ugarskoj.

2.4. *Budim* je nekoć bio najjače kulturno središte podunavskih Hrvata.³⁰ Nekoć su naime, bila dva grada na dvije obale Dunava: Budim i Pešta. Njihovim spajanjem i ujedinjenjem nastao je jedinstveni grad Budimpešta (Budapest) glavni grad susjedne Mađarske. Još u XVIII. stoljeću žiteljstvo je veoma raznoliko pa Mađžari i sredinom XIX. stoljeća čine samo trećinu stanovništva³¹. Brojno je osobito značajan slavenski dio stanovništva.³² a među Slavenima već u srednjem vijeku bili su Hrvati.³³ Franjevci su djelovali u Budimu i Pešti također već u srednjem vijeku, a Hrvati predstavljaju u XVIII. stoljeću u crkvenom ustrojstvu skupinu koju poglavito za turske uprave (1526–1686) predvode redovnici Bosne Srebrene.³⁴ Nakon odlaska Turaka franjevci su obavljali dušobrižničke službe za hrvatske katolike u Budimu i Pešti i njihovim prigradskim župama (*Taban, Jarčin/Ercsi, Tukulja/Tököl, Čepulje/Csepel, Viziváros, Új Buda* i dr.).³⁵ Seobe pak hrvatskog življa iz Bosne u XVI. stoljeću povećale su broj našeg žiteljstva,³⁶ a pomicanje stanovništva nastavljeno je također u XVII. stoljeću, kad se za biskupa Mari-

²⁸ E. Pavich, *Ramus viridantis olivae* (...), 306–310; S. Katona, *nav. dj.*, I. 93–94; *Brevis memoria Prov. Capistranae*, 23.

²⁹ *Bács-Bodrog vármegye*, I, 306; *Brevis memoria Prov. Capistranae* (...), 65: »Conventus Bajensis ad s. Antoiūm Padunūm (...) originem suam P. P. Bosnensibus debet post cladem Mohacsianam. Jactata de vetustate Conventus Frankavillensis (quasi Bajensis) gloria veritati cedat oportet (...) Anno 1787. Decreto C. R. (caesar-reg. A. S.) confirmatus, adiuvat in spiritualibus curatores animarum ...«.

³⁰ F. E. Hoško, *Djelovanje hrvatskih i bosanskih franjevaca tijekom 18. st. u Budimu*, Nova et vetera, god. LXXVIII (1978), svez. 1–2, Sarajevo, 1978, 113–179.

³¹ M. Roglić, *Budimpešta*, Hrvatska enciklopedija, III, Zagreb, 1942, 451.

³² Ivan Stražemanac, *Paraphrastica et topographica expositio*, Vellicae, 1730, 70 (u Arhivu franj. samostana u Slav. Brodu).

³³ Ivan Antunović, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*. 2°, Sombor, 1930, 91; Petar Pekić, *Povijest Hrvata u Vojvodini* (...), Zagreb, 1930, 36.

³⁴ E. Pavich, *Ramus viridantis olivae* (...), Budae, 1766, 200–232. – G. Csevapovich, *Recensio observantis Minorum* (...), Budae, 1830, 167, 199, 204; M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, II*, Zagreb, 1883, 26; B. Bukinac, *De activitate franciscanorum in migrationibus populi croatici saculis XV et XVI*, Zagreb, 1940; 37; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, Rim, 1968, 42–49.

³⁵ *Ista djela, ondje; Brevis memoria Prov. Capistranae*, Budae, 1857, 23.

³⁶ P. Pekić, *nav. dj.*, 43.

jana Maravića (1645–1655) iselilo iz Bosne u Ugarsku oko 2000 obitelji.³⁷ Najveća je seoba bila krajem istoga stoljeća (za bečkog rata 1683–1699) kad se prema tvrdnji budimskog gvardijana Andrije Šipračića iselilo od Dubočca više od 1 000 000 ljudi i mnogi su se naselili u ugarskom Podunavlju.³⁸

U doba turske uprave ni u Budimu, niti u Pešti nije bilo drugih franjevača osim članova redodržave Bosne Srebrene, koja je nastala 1517. god., nakon diobe *Vikarije Bosne* (1514) na *Bosnu Srebreu* i *Bosnu Hrvatsku*. Samostani pod turskom upravom bili su u sklopu Bosne Srebrene, a područje izvan turske vlasti pod Bosnom Hrvatskom.³⁹ Budim je tako bio ne samo jedan od najjačih samostana spomenute redodržave nego su u njemu bila najviša onodobna učilišta (generalno filozofsko i generalno bogoslovno učilište).⁴⁰

2.5. *Petrovaradin*, grad i tvrđava na Dunavu, spojen mostovima s Novim Sadom (Neoplanta – Petrovaradiense fossatum). U XVIII. stoljeću spominju se u gradu benediktinci, a zatim cisterciti. Prema ljetopisnim podacima Turci su 1526. god. zauzeli Petrovaradin.⁴¹ Za turske uprave redovnici Bosne Srebrene bili su jedini dušobrižnici,⁴² a god 1687. stigli su u grad predvođitelji bunjevačkih Hrvata s pukom koji je tražio nova boravišta. Pripisuju se zasluge Šimunu Dabiću što je u Petrovaradinu osnovan franjevački samostan.⁴³ Međutim, sredinom prošloga stoljeća zabilježeno je da je već 1688. god. grad označen kao mjesto gdje se ima izgraditi samostan, 1703. je bila ondje redovnička kuća (rezidencija), a dvije godine poslije bio je uređen samostan koji je kao i brojni u Podunavlju bio ukinut za Josipa II. (1786).⁴⁴

³⁷ E. Fermežin, *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae (...)*, Starine JAZU XXIII, Zagreb, 1892, 41; E. Pavich, *nav. dj.*, 35–36.

³⁸ *Isto djelo*, usp. J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, Sarajevo, 1912, 203.

³⁹ F. E. Hoško, *Djelovanje hrvatskih i bosanskih franjevača (...)*.

⁴⁰ U svojoj spomenutoj raspravi (bilj. 39) F. E. Hoško prikazao je Budim kao kulturno hrvatsko središte. Pisac je u još nekoliko članaka istaknuo kulturno blago stvoreno u Budimu tijekom XVII. i XVIII. stoljeća (usp. primjerice raspravu o E. Paviću otisnutu kao predgovor reprint izdanju Pavićeva prijevoda *Flos medicinae – Cvit likarije*, Split, 1980).

⁴¹ *Brevis memoria Provinciae Capistranae*, 63 (»Conventus Petrovaradiensis /abolitus/ ad s. P. Francisc. Bascino non ita procul distans anno 1526. per Turcas eversus est.«)

⁴² Usp. Hoško, *nav. dj.*, 115; E. Pavich, *Ramus viridantis olivae*, 173, 203; B. Unyi, *nav. dj.*, 151–154.

⁴³ Nedavno je (1954) Jerko Matoš, župnik u Petrovaradinu, priopćio takvu tvrdnju. Usp. Juraj Lončarević, *Petrovaradin*, Veritas, XX (1981), VI (lipanj), 17.

⁴⁴ *Brevis memoria Prov. Capistranae*, 63: »Fratribus Bosnensibus, qui dominante Turca curam Fidelium gesserunt, jam anno 1688 locus pro Conventu erigendo designatus, anno 1703. Residentiam benno post axiomate Conventus insignitam tulit. Conventium hunc ab administratis comparibus Parochiis clarum Aug. Imp. Josephus II. anno 1786 pro suppresso declaravit«. Među franjevcima župnicima spominju se Blaž Marinović (1702), Mihovil iz Budima (1709) i Baltazar Jurković (1710); usp. S. Katona, *nav. dj.*, I, 120–121. Franjevci iz Petrovaradina upravljali su župama u Srijemskim Karlovcima i Srijemskoj Kamenici.

Tijekom XVIII. stoljeća bilo je franjevačko filozofsko učilište u Petrovaradinu, a 1708. otvorili su ondje franjevci jednu od najstarijih škola u Srijemu, koju su zatim preuzeli isusovci i 1726. pretvorili je u javnu.

2.6. *Sombor* je staro naselje, jamačno slavensko. Stanovito vrijeme spominje se u listinama i arhivskoj građi općenito kao *Czobor Szent Mihály*. Obitelj Czobor dugo je imala ovo naselje među svojim posjedima.⁴⁵ Turci su ga uvijek pisali kao Sombor, a bilo je sjedište nahije u segedinskom sandžaku.⁴⁶ U ljetopisima je zabilježeno da su franjevci Bosne Srebrene bili dušobrižnici od davnine.⁴⁷ Doduše, nema pouzdanih podataka o njihovu dolasku u Sombor,⁴⁸ ali prije njih djelovali su dominikanci.⁴⁹ Kao vrela za proučavanje povijesti grada spominju se ljetopisi *fra Bone Mihaljevića* i *Mate Slatkovića*, prvoga biskupijskog župnika nakon što je župa oduzeta redovnicima.⁵⁰ Sombor je proglašen slobodnim kraljevskim gradom 1747. god.⁵¹, a od 1802. bio je sjedište Bačko-bodroške županije.⁵² Za svoga djelovanja u gradu i župama oko njega franjevci su razvili također i prosvjetiteljski rad (pučka i srednja škola) pa su imali i vlastito filozofsko učilište.⁵³ Odlukom Josipa II. samostan je ukinut 1786. god.⁵⁴

2.7. *Subotica*, podunavski grad s najbrojnim hrvatskim žiteljstvom, spominje se kao naselje sredinom XIII. stoljeća. Godine 1391. ubilježena je kao libera villa regia, zatim je postala oppidum, a 1504. god. bila je castrum.⁵⁵

⁴⁵ O Somboru su pisali: S. Katona, *Historia metropol. Ecclesiae Colocensis, I*, Colocae, 1800, 135; János Muhi, *Zombor története*, Zombor/Sombor; A. Sekulić, *Ulomci iz somborske povijesti do kraja 18. stoljeća*, »Kačić«, XIII, (1981); *Bács-Bodrog vármegye, I*, Budapest, 1909, 208. i dalje. Brojni su članci Milenka Beljanskog, domaćeg sina, objelodanjeni u mjesnim novinama i posebnim knjižicama.

⁴⁶ E. Čelebi, *nav. dj.*, 529; *Bács-Bodrog vármegye, I*, 209; J. Muhi, *nav. dj.*, 3–78.

⁴⁷ J. Muhi, *nav. dj.*, 103; *Brevis memoria Prov. Capistranae (...)*, 66, »Conventus Zomboriensis (abolitus) ad SS. Trinit. itidem PP. Bosnensibus glorliatur fundatoribus, qui sub dominatu Turcico hoc in loco fuerunt Catholicae fidei conservatores. Residentia, quae anno 1698 exsurrexit, anno 1750 aixioma conventus accepit. Ecclesiae claustrali officio parochiali (sub iure Patronatus Magistratus Civici) adhaerente«.

⁴⁸ A. Sekulić, *nav. dj.*, 103.

⁴⁹ J. Muhi, *nav. dj.*, 49; A. Sekulić, *nav. dj.*, 105.

⁵⁰ S. Katona, *nav. dj.*, 135; J. Muhi, *nav. dj.*, 127.

⁵¹ E. Pavich, *Ramus viridantis olivae*, 314–324.

⁵² *Bács-Bodrog vármegye, I*, 217.

⁵³ A. Sekulić, *nav. dj.*, 104.

⁵⁴ *Brevis memoria Prov. Capistranae*, 66 (»Aug. Imper. Josephus II. Imp. virtute Decreti C. R. anno 1786 editi pro suppresso declaravit«.)

⁵⁵ O Subotici usp. literaturu: István Iványi, *Szabadka szabad királyi város története*, I. Subotica, 1886; II, Subotica 1892; S. Katona, *Historia metropol. Ecclesiae Col.*, I, Colocae, 1800, 118–119; Paškal Cvekan, *Franj. samostan i crkva u Subotici*, Subotica, 1977; Blaško Rajić, *Subotica*, Subotička Danica za 1919, 29–55; Ante Sekulić, *Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici*, Split, 1978. i dr.

Slobodnim trgovištem postala je Subotica 1743. pod nazivom Sveta Marija (Szent Mária), godine 1779. dobila je pak povlasticu slobodnog kraljevskog grada pod nazivom Maria Theresiopolis.⁵⁶ Hrvati su je uvijek zvali Suboticom (madž. Szabadka).

Dušobrižnici u gradu i na širokom području oko njega (Ludoš, Tavan-
kut, Bajmok, Žednik i dr.) bili su franjevci. Ali ovaj grad najbrojniji hrvatskim žiteljstvom – kako je spomenuto – nije bio uključen trajno u redodržavu Bosnu Srebreanu, zatim Kapistransku. Međutim, treba upozoriti na činjenicu zanemarenu u pregledu subotičke povijesti. Obično se spominje da su franjevci iz Segedina u tursko doba obavljali dušobrižničku službu pa je stvaran zaključak da su se madžarski franjevci skrbili o hrvatskim vjernicima, tada jedinim stanovnicima u Subotici. Ali očito je segedinski samostan u to doba bio nastanjen redovnicima koji nisu bili Ugri. Činjenica je, naime, da su za generalnog kapitula u Rimu potpisali 16. lipnja 1700. provincijal Bosne Srebreane Franjo Travničanin⁵⁷ i kustod⁵⁸ hrvatske *Povincije sv. Ladislava* Aleksa Buzjaković⁵⁹ dogovor o samostanima u Prekosavlju. Prema tom dogovoru Redodržavi sv. Ladislava pripali su samostani: Siget, Kaniža, Pečuh, Šikloš, Virovitica, Hrastovica i Segedin.⁶⁰ Budući da u Subotici nije bila pravno ustanovljena samostanska zajednica, dušobrižnici širokog subotičkog područja bili su pripadnici (»konventualni«) segedinske redovničke zajednice sve dok nije izgrađeno stalno prebivalište u Subotici.⁶¹ Jamačno je ta činjenica potakla subotičko gradsko poglavarstvo da zatraži sedamdesetih godina XVIII. stoljeća od redovničkog starješinstva neka se samostan uključi »u slavensku provinciju«.⁶²

U Subotici je bilo franjevačko filozofsko učilište i radilo je s prekidima do kraja XIX. stoljeća,⁶³ ali osim spomena o predavaču fra Jesi Kujun-

⁵⁶ I. Iványi. *nav. dj.*, I, 139–146; 283–295; A. Sekulić, *nav. dj.*, 71–74.

⁵⁷ *Franjo Travničanin* (Fojnica, oko 1676. – Brod, oko 1708), veoma sposoban i poduzetan franjevac Bosne Srebreane. Bio je od 1696. do 1699. provincijal s posebnim dopuštenjem, jer nije imao potrebne godine života za tu službu. Utemeljitelj je visokog školstva Bosne Srebreane.

⁵⁸ *Kustod* ili *kustos* – čuvar, pazitelj, poglavar kustodije – područja odijeljenoga ili udaljenog od provincije, ali joj pripada; nekoć se provincija dijelila na kustodije.

⁵⁹ *Aleksa Buzjaković* rodio se četrdesetih godina XVII. st., školovao se u inozemstvu, 1668. god. predavao filozofiju na Zagrebačkom učilištu. Kao poglavar provincije sv. Ladislava zalagao se za stvaranje vlastitih franjevačkih škola. Umro je u Zagrebu 13. listopada 1707.

⁶⁰ Arhiv franjevačkog samostana u Makarskoj, *Liber Archivalis*, 17; E. Fermendžin, *Chronicon*, 53; D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 208–211.

⁶¹ Ante Sekulić, *Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici*, 36 (u subotičkoj tvrđavi bio je prvi redovnički stan).

⁶² I. Iványi. *II*, 270 sl.; A. Sekulić, *nav. dj.*, 60 sl.

⁶³ Arhiv franjevačkog samostana u Subotici, *Historia conv. Maria Theresiopolitana anno 1847 usque 1897*. ad an.

džiću⁶⁴ nisu zabilježena imena hrvatskih predavača. No u samostanu su boravili »bosanski« đaci u drugoj polovici XIX. stoljeća; pohađali su gimnaziju.⁶⁵

3.1. Među uredbama koje je donio Tridentinski sabor bila je također *De seminariis* koju su franjevci prihvatili premda ih formalno nije obvezivala.⁶⁶ Vrhovni redovnički zborovi, generalni kapitul, već su u drugoj polovici XVI. stoljeća donijeli niz uredbi i odredbi o vlastitom školstvu i izobrazbi podmlatka u duhu saborskih zaključaka. Svojom bulom *Decet Romanum Pontificem* (26. lipnja 1603) potvrdio je papa Klement VIII. (1592–1605) franjevačke uredbes prema kojima je svaka redodržava morala imati tri škole: gramatičku, filozofsku i teološku.⁶⁷ Tada je papa odredio povlastice predavaču, odobrio je skolastičku metodu rada i potvrdio generalna učilišta što ih je osnovao generalni kapitul u Valladolidu (1553).⁶⁸

Treba upozoriti na činjenicu da je u tom razdoblju ustanovljen drugi stupanj redovničkog odgoja i izobrazbe nakon novaštva – profesorij.⁶⁹ Budući da je takva odgojna ustanova redovito vezana uz kuće filozofskoga i bogoslovskeg učenja,⁷⁰ čini se uputnim pripomenuti da treba razlikovati: professoria secundi novitiatus i professoria in quibus sunt artium litteralium studia. Za mladiće koji su trebali dopuniti svoju naobrazbu za filozofski studij bio je profesorij prigoda da to učine, dok su drugi započinjali svoj redoviti studij. Takva odgojno-obrazovna ustanova razvila se nakon generalnog kapitula u Napulju (1590), a Klement VIII. u svojoj buli *Cum ad regularem* (1603) naziva je profesorijem.⁷¹

⁶⁴ *Jese Kujundžić* (Subotica, 23. listopada 1848. – 17. travnja 1903), potječe iz velike obitelji Kujundžić, »Mišakove grane«. Nakon savršenih nauka bio dvanaest godina profesor filozofije i bogoslovlja, bio je gvardijan u Subotici. Pod pseudonimom *Brajanović* i *Stari Rodoljub* pisao je u subotičkim listovima *Nevenu i Danici*.

⁶⁵ Vasa Stajić, *Gradska gimnazija u Subotici 1747.–1918.*, Glasnik jugoslavenskog profesorskog društva, knjiga XVIII, svez. 11–12, Beograd, 1938, 973–989.

⁶⁶ A. Matanić, *Compendio di storia dell'Ordine dei fratri Minori, II*, Grottaferrata, 1957, pars II, 128.

⁶⁷ Usp. *Chronologia historico-legalis Seraphici Ordinis fratrum Minorum, I*, ed. a Michaele Angelo a Neapoli, Neapoli, 1650, I, 525–526.

⁶⁸ *Isto djelo*, ondje.

⁶⁹ Usp. Julijan Jelenić, *Profesoriji provincije Bosne Srebreničke*, Franjevački vjesnik 1927, 146, ss.

⁷⁰ D. Bertinato, *De religiosa inventutis institutione in Ordine Fratrum Minorum*, Roma, 1954, 46–48.

⁷¹ *Enchirion de Statibus Perfectionis, documenta Ecclesiae sodalibus institudendis, I*, Romae, 1949, 104.

3.2. Prema sačuvanim podacima i svjedočanstvima iz XVII. stoljeća pripadnici redodržave Bosne Srebrene djelomično su sami poučavali svoje mlade suredovnike.⁷² Ipak to nije bila visokoškolska nastava kakva je bila u ostalim zemljama. Tijekom spomenutog stoljeća samostani nisu sigurni, postojani i zaštićeni, nemirno je područje na kojem djeluju redovnici. Zato je poglavarstvo slalo klerike u inozemstvo, poglavito u Italiju,⁷³ primjerice 19. svibnja 1633, 12. srpnja 1639, 25. travnja 1646, 8. lipnja 1652, 25. rujna 1664. i 7. lipnja 1800.⁷⁴ Kad više nije bilo moguće upućivati mladiće na školovanje u inozemstvo nastojalo je poglavarstvo Bosne Srebrene otvoriti vlastita učilišta filozofije i bogoslovije u svojim samostanima.

Treba zabilježiti da je nakon spomenutog Franje Travničanina razvitku školskih ustanova najviše pridonio *Marko Bulajić*.⁷⁵ Nakon njega mreža školstva nije se više širila, a postojeće i dobro uređene ustanove zadovoljavale su zahtjevima izobrazbe mladih redovnika pa je provincijal *Filip Surković* (Šurković)⁷⁶ bio zabranio (18. lipnja 1719) odlazak na školovanje u inozemstvo⁷⁷.

3.3. Budući da je papinskom bulom *Decet Romanum Pontificem* bila kodificirana školska organizacija u franjevačkom redu prema zahtjevima »potridentske crkvene obnove«,⁷⁸ treba imati na umu da su pripravnici za franjevački red trebali steći potrebnu naobrazbu za studij filozofije. Početkom XVIII. stoljeća bilo je u tomu mnogo teškoća,⁷⁹ koje je provincijal M. Bula-

⁷² D. Bertinato, *nav. dj.*, 92; J. Jelenić, *Latinske škole Bosne Srebreničke*, Godišnjak Sveučilišta 1924/25–1928/29; B. Pandžić, *Relation de Provincia Bosnae Argentinae (...)*, Mandićev zbornik, Rim, 1965, 218–223.

⁷³ J. Jelinić, *Spomenici kult. rada (...)*, Monumenta franciscana Jugoslavica I, Mostar, 1927, 8; F. E. Hoško, *Dvije osječke visoke škole (...)*, 130.

⁷⁴ *Ista djela*. (Usp. Arhiv Franjevačkog samostana u Makarskoj, Liber Archivalis in quo de Origine Provinciae Bosnae Argentinae olim Vicaria, denum Provincia nuncupata ac de praeclare gestis in et extra eam, a Fratibus Minoribus Ordinis S. P. N. Francisci – kratica: FsM, *Liber Archivalis*; XXVIII, Arhiv Franjevačke provincije presv. Otkupitelja u Splitu, Variarum notitiae antiquae Prov. Bosnae Argentinae – kratica: APOS, *Spisi* br. 1; fol. 12 i 11).

⁷⁵ *Marko Bulajić* bio je provincijal Bosne Srebrene od 1705. do 1708. a zatim generalni pohoditelj (1711. i 1714.). Bio je pet godina župnik u Jarčinu (Ercsi) od 1685. do 1690., pa gvardijan u Budimu (1694. do 1696.). Umro je 17. ožujka 1718. u Našicama – usp. D. Mandić, *Franj. Bosna*, 211, sl.

⁷⁶ *Filip Surković* (Šurković) bio je provincijal od 1717. do 1720. Rodom je bio iz Imotskog, izabran je za poglavara redodržave Bosne Srebrene na zboru u Velikoj, 6. lipnja 1717. Usp. E. Fermendžin, *Chronicon*, 56; J. Jelenić, *Spomenici (...)*, II, 14; D. Mandić, *Franj. Bosna*, 215–216.

⁷⁷ Usp. M. V. Batinić, *Nekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti*, Starine JAZU XVII, Zagreb, 1885, 86–98; APOS, *Spisi*, br. 3. fol. 101; AFsM, *Liber Archivalis*, 126.

⁷⁸ F. E. Hoško, *Organizacija filozofske i teološke nastave (...)*, 56.

⁷⁹ Usp. K. Tkalac, *Prosvjetni razvitak (školstvo) Slavonije u 18. i 19. stoljeću*. I. znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Osijek, 1970, 669–673.

jić pokušao ukloniti tražeći da mladići prije novaštva (novicijata) proborave tri godine u samostanima stječući potrebno znanje.⁸⁰ Skrb oko toga preuzeo je zatim provincijal *Andrija Ećimović*, Imoćanin,⁸¹ a poglavito *Ivan Kopijarević Stražemanac*.⁸² Dvadeset godina nakon Bulajića objelodanio je naime I. Kopijarević Stražemanac niz uredaba o filozofskom i bogoslovskom studiju u Bosni.⁸³

Mladići, dakle, koji su stupili u samostane svršavali su pripravu u isusovačkim gimnazijama (latinske škole)⁸⁴ ili pak u privatnim samostanskim školama. U novicijatu nisu zapuštali učenje školske građe, a poslije su u profesorijima nastavili učenje gramatike i zatim filozofije.⁸⁵

Govori li se o kućama u kojima su bila filozofska učilišta tijekom XVIII. i XIX. stoljeća, onda se ima na umu da su često samostani u kojima je bio profesorij bili također i filozofska učilišta. Poznato je također da su predavači u takvim učilištima imali i odgajateljsku službu, pa je redovito profesor filozofije bio i magistar slušača (studenta).⁸⁶

Potvrda za to da su novozavjetovani redovnici u profesoriju nastavljali dopunu svoga obrazovanja i započinjali redoviti studij filozofije može se naći primjerice u arhivskoj građi samostana u Baču (1714–1717),⁸⁷ gdje su za provincijalata *Petra Lašvanina*⁸⁸ mladi franjevci morali biti poučavani u sve-

⁸⁰ AFsM, *Liber Archivalis*, 55.

⁸¹ *Andrija Ećimović*, provincijal od 1708. do 1711. Usp. *Brevis memoria prov. Capistranae*, 40; F. E. Hoško, *Dvije osječke škole*, 146.

⁸² *Ivan Kopijarević Stražemanac* (Stražeman, oko 1673. – Velika, 14. listopada 1757). Veoma ugledan član svoje provincije, školovan u inozemstvu. Bio je profesor, vijećnik provincije, poglavar svoje redodržave (1729. do 1732), gen. pohoditelj. Usp. APOS, *Spisi*, br. 2. fol. 54, AFsM, *Liber Archivalis*, 115, 119, 124, 135, 164). O. I. Kopijareviću pisao je F. E. Hoško, *Dvije osječke visoke škole*, 146–148.

⁸³ APOS, *Spisi*, fasc. br. 98, br. 18.

⁸⁴ Isusovačke latinske škole imale su šest razreda: 1. *principia* 2. *parva*, 3. *syntaxis*, 4. *grammatica*, 5. *poetica*, 6. *rethorica*. Usp. K. Tkalac, *nav. dj.*, 673, T. Matić, *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848*, Zagreb, 1937, 73.

⁸⁵ L. Šitović, *Grammatica Latino-Illyrica*, Venecija, 1713; Vladoje Dukat, *Hrvatske pre-radbe Grigelijevih Institutiones Grammaticae*, Rad JAZU 127, 1–100.

⁸⁶ Magistar (odgajatelj) studenata prvi put se spominje u franjevačkom redu u generalnim ustanovama (konstitucijama) god. 1336. Usp. D. Bertinato, *De religiosa iuventutis institutione*, 92. O profesoru filozofije kao istodobnom magistru studenata usp. Arhiv provincijalata Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda u Zagrebu, *Liber encyclicarum min. – provincium*, fol. 12.

⁸⁷ AFsM, *Liber Archivalis*, 161; A. Sekulić, *Drevni Bač*, 61–63.

⁸⁸ *Petar Lašvanin* (provincijal od 1714–1717) izabran je za poglavara 24. lipnja 1714. u Đakovu. Na tom zboru osnovani su profesoriji u Velikoj i Baču. Usp. J. Jelenić, *Spomeni (...)*, 10; APOS, *Liber Archivalis*, 102, 103; D. Mandić, *Franj. Bosna*, 215; F. E. Hoško, *Dvije osječke visoke škole*, 148; *Brevis memoria prov. Capistranae*, 40 (Petrus a Lašva Fojnicensis).

mu, poglavito u gramatici.⁸⁹ Jamačno su nakon godinu-dvije počinjali studij filozofije.⁹⁰

U nizu podunavskih filozofskih učilišta jedino je ono u Budimu bilo proglašeno generalnim 26. rujna 1722. Tako je postalo generalnim učilištem prvoga reda.⁹¹ Međutim, treba pripomenuti da je spomenuto učilište počelo raditi 1710. god., kako je podatak utvrdio F. E. Hoško osporavajući suprotno mišljenje *F. Kaizera*.⁹² Ostala učilišta bila su franjevačke visoke filozofske škole o kojima je odlučivao provincijalni kapitul. Veliki samostani u Baču, Baji i Somboru bili su prikladni za smještaj većeg broja redovnika, a uprava župama u okolici te milostinja osiguravali su opskrbu.

4.1. Krajem XVII. stoljeća bio je na čelu Franjevačkog reda kao vrhovni poglavar *Bonaventura Poerius* (od 1694. do 1697),⁹³ za čije ime je vezana nastavna osnova – *elenchus materiae* – u franjevačkim učilištima.

Prema nastavnoj osnovi B. Poeriusa trebalo je u tri godine završiti cijeli filozofski tečaj: logiku, fiziku, metafiziku, nauku o duši, o nastajanju, raspadanju; ako pak bude vremena, onda također o nebu, svjetlu i atmosferskim promjenama (dakle, sve što u filozofskom tečaju Poerius naziva »summulae«). Prema tom nacrtu i rasporedu rada bilo je utvrđeno da se u osnovne školske vježbe ubrajaju tjedne, mjesečne i javne godišnje rasprave. Na kraju trogodišnjeg tečaja trebalo je održati raspravu iz cijele filozofije pred javnošću, tezarij je trebalo tiskati, a mogli su u javnoj raspravi sudjelovati oni koje je građa zanimala.⁹⁴

⁸⁹ Usp. Apos, *Liber Archivalis*, 101. (God. 1732. tražio je vrhovni poglavar Reda *Josip ab Evora* da novozavjetnici u profesorijima »in arte rethorica et grammatica exerceantur per idoneos magistros«. Jamačno je taj zahtjev bio presudan i za odluke tadašnjeg provincijala Bosne Srebrene Antuna *Markovića* da dopusti studij filozofije tek nakon uspješno svršenog učenja »gramatike«).

⁹⁰ Apos, *Spisi*, fasc. 98, sv. 2, br. 28; br. 30; AFsM, *Liber Archivalis*, 250.

⁹¹ Generalni povjerenik reda *Franjo ab Altamura* proglasio je 26. rujna 1722. budimsko učilište generalnim. Odluku je pak potpisao *Josip Sacripantes* (7. rujna 1722), tadašnji pročelnik Zbora za širenje vjere. Usp. AFsM, *Liber Archivalis*, 154; E. Pavich, *Ramus viridantis olivae*, 65–66.

⁹² F. E. Hoško, *Dvije osječke škole*, 143. Pisac je koristio *Arhiv franjevačkog samostana u Budimu*, Budapest II., Margit körút 23; zatim djelo F. Kaizera, *Catalogus reverendum et admodum reverendorum patrum superiorum conventuum Ordinis Minorum Provinciae s. Ioannis a Capistrano*, Budapestini, 1898, 6.

⁹³ *Bonaventura Poerio (Poerius) de Taverna* za svoje je trogodišnje uprave učinio puno u uređenju školstva pa se njegove uredbe drže temeljima izobrazbe redovnika nakon sabora u Tridentu. Usp. *Chronologia historico-legalis Seraphici Ordinis*, I, 697 A, 701 A; III/I, 334 A, 369 B, i sl.

⁹⁴ Usp. *Chronologia historico-legalis*, ondje.

4.2. Pri spomenu pisaca i njihovih mudroslovnih spisa u bačkim samostanima nameću se misli koje mogu biti oblikovane kao veliki upitnici koji traže odgovore. Nije dosada, koliko je poznato, nitko pročitao spomenutu filozofsku baštinu pa dosljedno tomu nema ni prosudbe o bogatstvu izvornih misli ili oskudnosti i nemoći u tumačenjima filozofskoga razmišljanja iznimnoga razdoblja prosvjetiteljstva, poglavito jozefinizma. Ono što francuski pisci nazivaju *La philosophie des Lumières*, a njemački imenuju *Die Philosophie der Aufklärung* u nas još uvijek čeka temeljito promišljanje o činjenicama koje su pridonijele učinkovitosti »enciklopedista« (*L'Encyclopedie*) ili utjecaju *Profession de foi du vicaire savoyard* (1762).

U razmišljanjima o povijesti narodnoj, općecrkvenoj i redovničkoj tijekom XVII. i XVIII. stoljeća mora se prihvatiti činjenica da je *katolička obnova* uspješno »obnavljala« unutarne poslanstvo skupina i naroda očišćujući ih od praznovjerja i privlačnosti čarobnjaštva, čarolija s izričitom svrhom da se duhovne vrednote prihvate i provode/žive u svagdašnjici. No, ponekad se čini da se previše isticao strah od prokletstva zbog nedolična života ili zlorabe čuvstvenoga, osobnog života. Propovijedanje (»misije«) pučanima i građanima pridonosilo je prepoznatljivosti temeljnih načela i katoličkoga ćudoređa.

Međutim, u onodobnoj eliti, među učenijim ljudima postupno su se radale sumnje i glasna razmišljanja (*Diderot, Voltaire, Rousseau* i dr.) koja su postupno djelovala na pučko mnoštvo, poglavito na ponajčešće nepismeno seljaštvo: opadalo je ćudoređe, kršila su se moralna načela i zasade (krađe, ubojstva, nezakoniti porodi, priležništvo i sl.). Kršćani su, doduše, pripadali Crkvi, ali kao da su se »preobrazili u čestite pogane«, u vjerolomce i lažljivce »s pobožno nakrivljenom glavom« sklone novcu i dobiti. Koliko su spomenute »obnoviteljske misije« mogle pridonositi (ili su pridonijele) raskršćanjanju onoga doba svugdje, pa susljedno i među našim pukom, čini se još uvijek nedovoljno proučeno.

Nakon B. Poeriusa, tijekom XVIII. stoljeća vrhovni poglavar reda *Klement Guignoni iz Palerma* (1756–1762)⁹⁵ svojom okružnicom (14. lipnja 1757) želio je sačuvati redovničke škole od prodora filozofije *R. Descartesa* zahtjevom da se pojača rad u profesorijskim i školama; uputio je popis građe koju je trebalo obrađivati. Odredbe vrhovnog poglavara potvrdio je 11. rujna 1757. papa Benedikt XIV, a obvezatan je bio za sva generalna učilišta kao *Elenchus tractatum et questionum quae in nostris scholis singulis quadriennis iuxta subtilissimi Doctoris Ioannis Duns Scoti Revmus p. Clemens a Panormo*,

⁹⁵ *Klement Guignoni* iz Palerma bio je vrhovni poglavar reda u doba kad je obavljena dioba Bosne Srebreničke i osnovana provincija sv. Ivana Kapistranskoga (1757). Usp. *Brevis memoria prov. Capistranae*, 28; G. Csevapovich, *Synoptico memorialis* (...), 28; A. Sekulić, *Drevni Bač*, 53. i dr.

Min. Gen., omnibus sacrae theologiae lectoribus generalibus mandat (...).⁹⁶ Međutim, u razmatranju o filozofskim učilištima značajna je odredba da slušači koji ne polože retoriku ne mogu upisati filozofski tečaj.⁹⁷

Prema podacima⁹⁸ vrhovni poglavar reda *Petar Joanecije iz Molina* (1762–1768) želi vraćanje skolastici, njenu obnovu proučavanjem Dunsca Scotta i sv. Bonaventure i primjenom u izlaganju bogoslovlja. *Filozofiju* spomenuti poglavar želi utvrditi kao pripravnu znanstvenu izobrazbu u poučavanju bogoslovlja, jer mu se činilo da se filozofska znanost previše oslobodila u odnosu prema teologiji.⁹⁹ Profesorima filozofije preporučivao je kao priručnik djelo *Fortunata a Brixia*, upućivao je također na skolastičku raspravu kao način rada kojim se izoštrava sud i brzina prosudbi te spretnost i okretnost u opovrgavanju pogrešnog mišljenja.

Nasljednik u službi vrhovnog poglavara reda bio je *Paškal Frusconi iz Varese* (1768–1791), a želio je u tadašnjim filozofskim i bogoslovskim gibanjima i previranjima utrti i učvrstiti putove izobrazbe mladih redovnika u školama reda, poglavito u »franjevačkoj tradiciji«. ¹⁰⁰ Osim što je kao vrhovni poglavar želio imati nadzor nad školstvom, Paškal Frusconi je svojom uredbom od 19. kolovoza 1768. htio uz tradiciju postići i širinu u njima, ističući vjernost augustinskoj usmjerenosti škola svojega reda. I taj je poglavar dubljim proučavanjem skolastike želio zaustaviti prostor novijih shvaćanja suprotnih franjevačkoj školskoj tradiciji.¹⁰¹

Ne može se utvrditi da je redovničko školsko zakonodavstvo bilo odredbama spomenutih poglavara utvrđeno i potpuno razrađeno, ali je istaknuta usmjerenost i suglasnost s općim nastojanjima u izobrazbi svećenstva nakon tridentinskog sabora. Jamačno treba smjernice sva tri vrhovna poglavara Franjevačkog reda shvatiti kao oporbu protiv novijih strujanja u filozofiji u prvoj polovici XVIII. stoljeća, dok su na podunavskom području takva staništa vrhovne uprave pridonijela u obrani redovničkih škola od zahvata državnoga školskog zakonodavstva.

⁹⁶ Arhiv Hrv. franjevačke provincije u Zagrebu (AHPZ), *Liber encyclicarum*, 12, 33A, 33B; Školstvo, 17. X 1775.

⁹⁷ *Ondje*.

⁹⁸ AHPZ, *Liber encyclicarum*, 33A i 33B.

⁹⁹ AHPZ, *Liber encyclicarum*, 33A: »(...) qui ad philosophiae magisterium delicti fuerint, vanas et inutiles quaestiones quae vel nihil conferunt ad bonos informandos iuvenum mores, vel SS. per a famulari debet religiosorum hominum philosophia, missas faciant (...)«.

¹⁰⁰ F. E. Hoško, *Organizacija filozofske i teološke nastave (...)*, 59.

¹⁰¹ AHPZ, *Liber encycl.*, 70 A: »(...) Porro novi nihil molientes (sc. lectores) cum doctrinam amplecti, et sequi omnes decernimus tum philosophicis, tum in theologicis, polemicis, dogmaticis et mores specantibus disciplinis, quam Majores nostri publice et privatim docuerunt amplecti sunt«.

4.3. Državna uprava miješala se u crkvena učilišta sredinom XVIII. stoljeća, kad je školama bila uskraćena crkvena posebnost, njihova autonomija, a sva su učilišta podvrgnuta državnom nadzoru.¹⁰² U uvodnim mislima ovoga rada već je spomenuto da je u rasporedu građe i nastave filozofije prvenstvo stekla fizika (opća: o tjelesima, svojstvima i sastavu tjelesa; posebna: pitanja u svezi s promatranjem prirode i različitih naravnih prirodnih pojava). Odlukom carice Marije Terezije iz 1752. god. nastava filozofije svedena je na dvogodišnji studij.¹⁰³ Doista je filozofski tečaj 1753. trajao još tri godine, ali je već sljedeće svršavao s drugom godinom. Raspored građe u prvoj godini obuhvaćao je logiku, metafiziku i matematiku, u drugoj pak etiku, psihologiju i fiziku.¹⁰⁴ Državne uredbe nisu lako prodirale u crkvena učilišta,¹⁰⁵ a od 1772. god. proglašen je zahtjev da provincijali šalju svoje slušače samo u jednu školu;¹⁰⁶ da ih šalju u državne škole¹⁰⁷ i da se redovnička učilišta potpuno izjednače sa sveučilišnim školovanjem.¹⁰⁸ Visoki i razložiti zahtjev postavila je carica kad je 4. listopada 1774. odobrila novi red i raspored građe kojima je bila svrha da sveučilišna obuka u austrijskim zemljama dosegne razinu europskih sveučilišta.¹⁰⁹ Zanimljivo je pripomenuti da je tim rasporedom sveučilišne građe bogoslovski fakultet trebao trajati pet godina, a biskupijski liceji i bogoslovna učilišta samo četiri.¹¹⁰

Najznačajniji državni zahvat u školstvu bio je izglasan 22. kolovoza 1777. i poznat je pod naslovom *Ratio educationis totiusque rei literariae*,¹¹¹ što je također spomenuto u uvodnim mislima ovoga rada. Prema *Ratio educationis* raspored građe u filozofskim tečajevima bio je sljedeći: *Logica, Physica, Historia naturalis, Historia domestica, Historia religionis, Historia Imperatorum, Historia ditionum hereditarium, Confiniumque provinciarum, Collegium novorum publicorum, Historia philosophiae, Metaphysica, Philosophia practica,*

¹⁰² Usp. Franjo Fancev, *Građa za povijest školskog i književnog rada*, Starine XXXVIII, 248 (također A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, I, 2°, 281, 482).

¹⁰³ F. Fancev, *nav. dj.*, 248; F. E. Hoško, *Organizacija filozofske i teološke nastave (...)*. 61.

¹⁰⁴ *Ista djela*.

¹⁰⁵ Dvogodišnji tečaj filozofije nije se više mijenjao u podunavskim učilištima; trajao je dvije godine tijekom XVIII. i XIX. stoljeća.

¹⁰⁶ F. E. Hoško, *nav. dj.*, 61.

¹⁰⁷ AHPZ, *Protocol. mandatorum*, 63.

¹⁰⁸ *Isto djelo*, 92.

¹⁰⁹ AHPZ, *Protocol. decretum*, I.

¹¹⁰ Usp. Vjek. Klaić, *Kraljevska akademija znanosti u Zagrebu (1776)*, Hrvatsko kolo, VII (1912), 1–34; A. Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, I, 2°, 482.

¹¹¹ AHPZ, *Školstvo*, br. 3781, br. 4892.

Oeconomia rustica.¹¹² Bili su to redoviti predmeti (kolegiji), a prema svojim mogućnostima profesori su još predavali izvanredne predmete: *Lingua graeca*, *Eloquentia soluta et ligata*, *Historia universalis et Heraldica*.¹¹³ Pripomenuti treba da je u ono doba bilo preporučeno u franjevačkim filozofskim učilištima kao priručnik djelo Ivana Horvatha, sveučilišnog profesora u Budimu.¹¹⁴

Nakon što su pribavili mišljenje od upravitelja biskupijskih i redovničkih škola ugarski primas *J. de Batthyány* i bačko-kaločki nadbiskup *A. B. Patačić* pridonijeli su sastavljanju novog nastavnog plana prema kojemu na budimskom sveučilištu ostaje petogodišnji tečaj bogoslovije, a na ostalima četverogodišnji s četiri profesora.¹¹⁵

Oporba protiv upletanja države u redovničko i biskupijsko školstvo okončana je odlukom Josipa II. o osnutku središnjih sjemeništa, »u koja je strpao studente dijecezanskih i redovničkih bogoslovija«.¹¹⁶

4.4. Način rada u filozofskim učilištima uključivao je predavanja, ponavljanja i rasprave,¹¹⁷ a na kraju školske godine bile su svečane godišnje rasprave.¹¹⁸ U uredbama za predavanja rabila se riječ *lectio/lectiones*. Međutim, *lectio* nije sadržajno bila istoznažna s našom imenicom predavanje. *Lectio* – predavanje počimalo je čitanjem stanovitog, uvijek određenog teksta iz priručnika, a predavač je zatim isti ulomak tumačio, obrazlagao. Tijekom vremena izraz *lectio* – predavanje dobio je skolastičko značenje i tumačenje, poznato kao *thesis, status quaestionis, corpus et solutiones, obiectiones*.¹¹⁹

U predavanjima koristila su se također dva načina: predavači su govorili, diktirali svoja predavanja rađena prema skolastičkom načinu razradbe ili su pak slijedili knjigu, djelo ili priručnik kojega skolastičkog pisca.¹²⁰ Međutim, odlučno se tražilo od predavača da u tumačenjima moraju iznositi

¹¹² Usp. István Iványi, *Szabadka szabad királyi város története*, II, Subotica (Szabadka) 1892, 368–376; AHPZ, *Protoc. mandatorum*, 121–176; F. E. Hoško, *nav. dj.*, 62–63; A. Sekulić, *Tragom franjevačkog ljetopisa u Subotici*, 74–76. i dr.

¹¹³ Uz tekst *Ratio educationis* (...), usp. AHPZ, *Protoc. mandatorum*, 158–162.

¹¹⁴ *Arhiv Hrvatske*, JU-3, fasc. 198, br. 7; APHZ, *Matriculae* p. II, 342, 11.

¹¹⁵ *Arhiv Hrvatske*, JU-4, 163/god. 1777; br. 96, god. 1778; *Nadbiskupski arhiv*, Zagreb, *Intimata*, fasc. 1. lit. N.

¹¹⁶ Novi nastavni plan potvrdilo je Namjesničko vijeće 28. studenog 1779.

¹¹⁷ F. E. Hoško, *Organizacija fil. i teološke nastave* (...), 64.

¹¹⁸ Mijo Brlek, *De evolutione iuridica studiorum* (...), 57; K. Balić, *Sredovječna univerza*, Nova revija, 17/1938, 278.

¹¹⁹ AHPZ, *Monumenta*, 532, 3; *Liber encycl.*, 12 A – *Arhiv Hrvatske*, JK-4, fasc. I, br. 83; *Arhiv franjevačkog samostana u Subotici*, *Historia domus*, 1893, ad ann. i dr.

¹²⁰ M. Brlek, *nav. dj.*, 52.

bitne, najdublje misli franjevačkog učitelja Dunsu Scotu. Spomenuto je već da je kapitul u Toledu (1633) istaknuo I. Dunsu Scotu kao oštroumnoga učitelja.¹²¹

Skolastički način obrade sastojao se u tome što je knjiga (djelo) bila podijeljena na *traktate*, oni pak na *disertacije*, koje se dijele na *artikule*. Zatim, artikuli su skup srodnih *kvestija*, a pojedina pitanja/kvestije obrazloženje su problema u *notama* koje se zaključuju tvrdnjom. Dokazi za tvrdnju redovito su prema Dunsu Scotu.¹²² U svim predavanjima redovito je bio takav raspored i slijed tumačenja i razmatranja građe.

Ponavljanjem se utvrđivala školska protumačena građa. Vrhovni poglavar reda *Franjo a Sola* naredio je 1600. god. da se u redovničkim školama sadržaj opetuje, ponavlja i utvrđuje svakoga drugog dana.¹²³ Vrijeme ponavljanja (oko podneva, navečer ili u koji drugi dio dana) utvrđivale su provincijalne uredbe,¹²⁴ a u drugoj polovici XVIII. stoljeća ponavljanje građe obavljao je pomoćnik lektora filozofije.¹²⁵

Tjedne i mjesečne rasprave održavale su se u točno određeno vrijeme, a bile su odraz znanja i uspjeha predavača i slušača. Papa Klement VIII. tražio je da se nedjeljom održavaju »conclusiones«, a zatim opet nakon dva mjeseca.¹²⁶ U nekim provincijama rasprave se nazivaju »scabella«,¹²⁷ u odgovornim zavodima gdje su djelovala bogoslovska i filozofska učilišta »svaki treći put bio je »scabellum« iz filozofije».¹²⁸

Način održavanja rasprave bio je sljedeći: najprije bi jedan od slušača razložio tezu (»conclusio«), a nakon što je razložio osnovne razdiobe i definicije, stvorio bi zaključak učvršćen pouzdanim dokazima. Zatim je drugi

¹²¹ Već je B. Poerius (1694) dopuštao predavačima diktiranje; usp. *Chronologia*, I, 334 B. Budući da su Duns Scotova djela bila preteška, lektori su se služili tumačenjima objelodanjenim djelima i priručnicima poznatih pisaca. Usp. Ch. de Melphi, *Compendium in libros poenaliū atque commentarium* (...), Romae, 1686, 423, 6.

¹²² Usp. *Chronologia*, I, 697 B. Djela I. Dunsu Scotu objelodanio je u ono doba Luka Wadding. Sredinom prošlog stoljeća radi oko kritičkog izdanja Dunsu Scotovih djela posebno povjerenstvo kojemu je na čelu bio Karlo Balić.

¹²³ Usp. *Chronologia*, I, 515 A.

¹²⁴ U svojoj spomenutoj raspravi F. E. Hoško spominje zahtjev provincijala Kerubina Delamartina da se učilištima provincije sv. Ladislava ponavljanje obavi nakon objeda do 13 sati i nakon večere prije spavanja (str. 65). Zabilježio sam sličan podatak u subotičkom samostanu, AFsSub, 100 (*Tragom franj. ljetopisa*, 87).

¹²⁵ AHPZ, *Liber, encycl.*, 104 A.

¹²⁶ *Chronologia*, I, 525 B.

¹²⁷ Primjerice u hrvatskoj provinciji sv. Ladislava, a održavale su se svakog dana od 13 do 14 sati, kako to bilježi F. E. Hoško, *nav. dj.*, 66.

¹²⁸ AHPZ, *Matriculae*, II. 29, 203; *Monumenta*. 649.

slušač u ulozi napadača nastojao proturazložima opovrći zaključak. Postupak napada i obrane objavio je u silogističkoj formi.¹²⁹ Mjesečna rasprava bila je uvijek opsežnija građom, a branitelj je pismeno izlagao teze jednog traktata. Kućni poglavar određivao je osobe (svećenike ili slušače) koji su napadali ekspoziciju.¹³⁰

Tjedne rasprave »scabella« održavale su se tijekom školske godine triput tjedno,¹³¹ ali postupno se smanjio broj pa je već krajem XVIII. stoljeća sačuvan spomen na mjesečne rasprave; međutim, redovito su se održavale svečane godišnje rasprave.

U filozofskoj baštini hrvatskih podunavskih pisaca posebice su značajni tezariji, koji su svojevrsan podatak i potvrda o održanim svečanim godišnjim raspravama. Ako se tjedne i mjesečne rasprave u filozofskim učilištima mogu nazvati redovitim, mogle bi se godišnje, svečane imenovati izvanrednim. U njima su sudjelovali »studentes absoluti«, nazočni su bili svi lektori učilišta, a rasprave su bile u javnoj prostoriji, redovito u crkvi.¹³²

Godišnje rasprave održavale su se uvijek u kućama gdje su bila učilišta, pristup nije bio ograničen, a redovito su bili nazočni i predavači škola u mjestu i iz obližnjih učilišta.¹³³ Sadržajno i unutarnjim rasporedom javna rasprava nije se razlikovala od tjedne i mjesečne, ali je tezarij bio opsežniji pa su obično najbolji slušači sudjelovali u tim javnim nastupima. Bile su te rasprave javne svečanosti kojima je predsjedao kakav moćnik i uglednik iz crkvenog ili društvenog života. Tezarij javnih rasprava radili su predavači prema svojim predavanjima, obično je bio tiskan s posvetom ugledniku koji je predsjedavao. Objelodanjeni tezarij morao je biti opskrbljen dopuštanjem provincijala, u doba jozefinizma također i dopuštanjem Kraljevskog vijeća, što je obično bivalo posredništvom redodržavnika.¹³⁴

Tjedne i mjesečne, a poglavito godišnje, javne i svečane rasprave bile su veoma značajne za rad učilišta, ali posebice za prodor znanstvenog rada izvan učilišta u javnost, preko i izvan zidova pojedinih samostana.

¹²⁹ AHPZ, *Liber encycl.*, 102.

¹³⁰ *Ondje*.

¹³¹ Čini se, prema uredbama nekih redodržava, da ni za ljetnih mjeseci nisu lektori i slušači bili oslobođeni »scabella«. Usp. F. E. Hoško, *nav. dj.*, 67.

¹³² *VA Chronologia*, I, 401 A; 475 A; AHPZ, *Monumenta*, 532, 3; *Liber encycl.*, 12 A.

¹³³ Nije dosada zabilježen podatak o javnoj raspravi u Subotici ni u XVIII. stoljeću niti tijekom XIX. stoljeća. Javne rasprave podunavskih hrvatskih predavača održane su u Baču, Somboru, Baji, a najviše u Budimu. Razlog što nije sačuvan spomen o javnoj raspravi u Subotici treba tražiti u iznimnom položaju samostana, bio je naime u sklopu ugarske Salvatorijanske redodržave.

¹³⁴ *Arhiv Hrvatske*, JU – 4, br. 74/g. 1777; *Nadb. arhiv u Zagrebu*, *Intimata*, br. 1072/g. 1772. Odredba o potrebi dopuštenja Kralj. vijeća stupila je na snagu 1772. god.